

AZ EGYÉN ÉS A TÁRSADALOM VISZONYA AFRIKÁBAN

Egyén és közösség

A Szaharától délre fekvő Afrikában az egyén és a társadalom viszonyát még ma is a tradíciók határozzák meg, akár a „bozótban” (a mi fogalmink szerint falun), akár kisebb–nagyobb városban, akár milliós metropoliszban él valaki. Közhelyszámba megy, hogy az afrikai ember az európaiak individualizmusával szemben kollektív lény. Mint mindenütt mást, az afrikai társadalom alapját is a család képezi, de a család fogalma Afrikában sokkal szélesebb, mint például Európában, ahol a nukleáris kiscsalád modellje vált általánossá. A család Afrikában mindazokat magában foglalja, akik közös őssel rendelkeznek, s ebbe a családba az aktuálisan élő személyek mellett minden elhalt családtag is beletartozik. Az élet és halál ilyen dialektikus viszonya már a születés pillanatától fennáll – a kisded sajátságos kettősséggel születik, evilági, de egyben túlvilági lényként is. Nem önmagában létezik, egyfajta ikertestvére van, őt a placenta és a köldökzsinór személyesíti meg, amiket általában a gyermek nemétől függően kiválasztott helyre (a konyhónak, ahol megszületett, a padlójába, háta mögé stb.) ásnak el. A pontos hely néha titkos, az egyén csak felnőtté válva tudhatja meg, hol is él az „ikertestvére”. A világok közül a placenta a nőt, tehát a földit, a köldökzsinór a férfit, tehát az égit személyesíti meg, olyanformán, hogy az előbbi a tápláló gyökérzet, az utóbbi az abból kinövő fa, s kettejük gyümölcse a gyermek, amely éretté válva a földre pottyán. Mivel a placenta rendkívül gyorsan elhal, a születés az afrikai kozmológiában egyben a véget is jelenti, a Maliban élő dogonoknál a placentát kézzel nem is érintheti senki.¹

Afrikában a házasságot kevés kivétellel a nemzetség keretein kívül kötik, az endogámiát a közösség a beltenyészet elkerüléséért is szigorúan tiltja. A házasság nem csupán a férfi és a nő, hanem a két nemzetség egyesülése is, tehát kollektív jelleget ölt. A párválasztás is ennek megfelelően nem az egyén magánügye, a házassági preferenciákat az egyén lényegében készen kapja. A menyasszonyváltság egész Afrikában elterjedt intézménye igen fontos részét képezi ennek az egyesülésnek. Az Európában általánosan elterjedt vélekedéssel szemben ez a váltság nem hozományként funkcionál, sokkal inkább egyfajta betétként, ami a feleség bármilyen okból történő távozása esetén visszajár. A nemek közötti egyenlőtlenség visszavezetése arra, hogy a férj, illetve családja „megve-

¹ Kossodo 1978, 67. old.

szik” a feleséget, nem állja meg tehát a helyét. A menyasszonyváltság, amit a cecelégymentes területeken általában marhában fizettek, sőt, fizetnek még ma is, a férj családjának jólétét, tekintélyét van hivatva bizonyítani. Az állatállomány tehát a család megbecsülésének alapját képezi, a teheneket nem adják el, ínséges időkben sem vágják le.

A házassággal az asszony szülei nemzetségének vezetőjének oltalma és fennhatósága alól a férj nemzetségének vezetője oltalma és fennhatósága alá kerül. A nemzetség erősödik ezáltal, fennmaradása, felvirágzása az utódok számának maximalizálását kívánja. Ez elvárása kívülről érkező feleségekkel szemben, a házasságot csak az első gyermek megszületésével lehet ténylegesen megkötöttnek tekinteni. A várandós anyák, hogy a rontást elkerüljék, rendszerint szigorú korlátozások mellett hordják ki gyermeküket. A férj és feleség kapcsolata a helyi szokásoknak megfelelő, vannak népek, ahol ez kizárólag az éjszakákra korlátozódik, nappal a házastársak nem is érinthetik egymást. A nem iszlám vidékeken a többnejűség mára már jelentősen visszaszorult, ám az ilyen házasságokat még ma is a szokások irányítják. A négy feleséggel rendelkező férj például csak minden negyedik éjszakát töltheti ugyanazzal az adott feleséggel.

Az újszülött nem csupán az anya és az apa, esetleg a testvérek alkotja családba születik bele, legalább ekkora jelentősége van annak, hogy a nagycsaládba, nemzetségbe, törzsbe is beleszületik.² Érkezése a nemzetség erejét növeli, fennmaradását biztosítja, a rivális nemzetségekkel szemben erősíti. Mára az afrikai népek jó részénél a leszármazást apaágon tartják nyilván, az újszülött tehát visszavonhatatlanul az apa nemzetségének tagjává válik, akkor is ott marad, ha szülei házassága felbomlik, és az anya visszaköltözik szüleihez. Az apaági leszármazás nem jelent feltétlenül biológiai apaságot, főleg Afrika déli részén elterjedt, hogy a lányokat az első menstruáció után egy, a nemzetség által ezzel megbízott férfi „beavatja”, vagy hogy a vándormunkások hosszú távolléte alatt feleségeikkel más férfiak hálnak. A közösség előírásainak megfelelően a férjnek az ilyen gyermekeknek is örülniük kell, nem tehetnek különbséget gyermekeik között. Ghánában, ahol az anyaági leszármazás máig érvényben maradt, bevett dolog, hogy még a városokban élő lányok is idősebb férfikkal kezdeményeznek kapcsolatot házasságuk előtt, hogy meggyőződjenek arról, nem meddők-e. (A meddség Afrika-szerte nagy szegény, az ilyen asszony hagyományosan „pótfeleségről” kell, hogy gondoskodjon férje számára, még a keresztény vidékeken is.) Az így megszült gyermek a lány szüleihez kerül, amíg az férjhez nem megy. A gyermeket nem kell eltitkolni, sőt, büszkén lehet vállalni, mint a termékenység kézzelfogható bizonyítékát. A házasság értelmét ugyanis a gyermekáldás adja, az a kívánatos, akitől minél több gyermekre le-

² E három fogalom, kiegészítve a klán fogalmával, gyakorlatilag egymás szinonimájaként is értelmezhető.

het számítani. Sok afrikai országban a lányok fogyókúra helyett testük kigömbölyítése céljából szednek pirulákat.

Az apa mellett az anya szerepe sem kizárólagos. Számos afrikai nép-nél az újszülöttet először nem is anyja szoptatja, mert a hiedelem szerint, ha az anya túl korán adja mellét gyermekének, az mindkettejük halálát okozhatja.³ Így a gyermek már születése pillanatától több anyával is rendelkezik, sőt, ebben az úgynevezett klasszifikáló rokonsági rendszerben a nemzetség összes asszonya számára anya, minden férfi apa, az összes idős személy nagyanyja, illetve nagyapja, következésképpen testvérei is vannak az első pillanattól kezdve, akkor is, ha szüleinek első, netán egyetlen gyermeke.

A közösség befolyása a mi fogalmaink szerinti privát, sőt intim szférája egyáltalán nem megy a szülői szeretet rovására. Gyermekeiknek igyekeznek minél több örömet nyújtani, cseperedésük minden állomását, például az első tejfog kibújását, az első szavak kiejtését stb. az egész közösséget bevonva megünneplik. Ilyenkor a szülőknek illik egymással közösködniük, akkor is, ha a házasság már nem áll fenn és az anya időközben visszaköltözött saját nemzetségéhez. (Természetesen, ha az anya időközben újra férjhez ment, az aktus elmarad.) A gyermekek jogilag ugyan az apához, pontosabban annak nemzetségéhez tartoznak, érzelmileg azonban szülőanyjukhoz kötődnek elsősorban. Afrikában a gyerekeket sokáig, akár 2–3 éves korukig szoptatják, sokhelyütt még ma is ez az egyetlen fogamzásgátlási módszer. Az elválasztáskor szokás a gyermeket a nagyszülőkhöz adni, arra is van példa, hogy egészen felnőtt korukig ott is maradnak.⁴

A hagyományos közösségekben az élet még ma is sokban a régi kerékvágásban halad, szinte minden előre elrendezett, mielőtt még megtörténne. Még az olyan váratlan, előre nem látható esemény kapcsán is, mint például a házastárs halála, automatizmusok működnek. Ha a feleség hunyt el, a férjnek illik annak eladósorban lévő hűgát elvennie. Ha felesége hűgának, vagy nővérének férje távozott az élők sorából és nincs kinek gondoskodnia róla, akkor „házas nővérként” számon tartott feleségként magához kell vennie. Ha a férj hunyt el, akkor természetesen annak fiútestvérei közül kell az új férjnek kikerülnie. A halál jelentette rontástól sokhelyütt az özvegyvel való hálással kell megszabadulni.

Az időskort megért embereket az egész kontinensen nagy tisztelet övezi. A gyógyításban, gyógyfüvek gyűjtésében, indulatok lecsillapításában, a közösség mondhatni minden rezdülésének a megfigyelésében tüntetik ki magukat. Legfontosabb szerepük mégis az ősökkel való kapcsolattartásban van. Ezek az ősök gyakorta az álom útján üzennek, és

³ Az etnográfia azonban számos példát ismer arra is, hogy kizárólag az anya szoptathatja gyermekét, más mellének kínálása rontással jár. Az anya halála esetén az apa anyja szoptathatja tovább a gyermeket, ilyenkor felmentést nyer minden nehéz munka alól.

⁴ Kossodo 1978, 98–101. old.

egyedül az öregek képesek arra, hogy a kódolt üzeneteket lefordítsák mindenki számára érthető nyelvre. Amikor valaki meghal, azzal lelke visszatér oda, ahonnan jött, a szellemek világába, várva arra, hogy gyermekként újjászülethessen. A halál tehát nem csupán elmúlás, de az újjászületés ígérete is. Az egyes ember életében és halálában is közösségéhez van kötve.

Széthulló világ

Az egyes kontinensek közötti különbségeket kihangsúlyozó vicc szerint Afrikában azért nem tudtak egy ENSZ felmérésben szereplő kérdésre válaszolni, mert nem ismerték az élelmiszer mibenlétét. Hasonló fogalmi deficitre számíthatunk az afrikai emberi jogokkal kapcsolatosan is. A világtérképről lassan lecsúszó kontinens véres, de egyszersmind groteszk diktátorok, évtizedek óta dúló polgárháborúk, vallási és etnikai villongások, százezernyi áldozattal járó etnocidiumok–genocidiumok, óriási menekültáradatok, a féktelenül tobzódó állami korrupció, s minden egyéb rossz szinonimájává vált.

Az egyén és a társadalom viszonya Afrikában alapjaiban tér el a nálunk megszokottól. A nyugati világ egyik legfontosabb vívmányának tekintett személyes autonómia még a kulturálisan asszimilált, európaizált afrikaiak szűk táborán belül is csak részben, illetve szinte egyáltalán nem érvényesül. Ennek okaként a hagyományos afrikai élet- és világszemléletet szokták megnevezni, amelyben az egyénnek kizárólag csak mint saját közössége tagjának, mégpedig ezen közösség által vannak jogai.

„Az afrikaiak általában nem úgy értelmezik az emberi jogokat, ahogy azok Nyugaton megfogalmazódtak, az egyént a rokonsági csoport, a saját közössége fölé helyezve”

– írja Richard Amoako Baah, neves ghánai, de az USA-ban oktató jogelméleti szakember beszédes című, „Az emberi jogok Afrikában: az alkalmazás konfliktusai” című munkájában.⁵

Chinua Achebe, az afrikai irodalom talán legtöbbet idézett klasszikusa a *Széthulló világ* című regényében leírta, hogyan működött a nigériai ibók földjén az öregek tekintélyén nyugvó hagyományos közösség-szerveződési rendszer, amelyben minden idősebb férfinak jutott valamilyen tisztség, pl. kapcsolattartás a szellemekkel, az utolsónak szólás joga a gyűléseken stb., s amelyben az összes felnőtt férfi részvételével zajló – rendszerint roppant hosszúságú – tanácskozásokon minden döntés

⁵ Baah 2000, 66–67. old.

kizárólag egyhangúlag születhetett, s amelyben az egyéni érdekérvényesítésnek semmilyen tere nem maradt.⁶

Mindez természetesen nem azt jelentette, hogy az ember személyes ügyeiben – mint pl. a házasság vagy a saját tulajdona feletti rendelkezés esetében – egyáltalán ne hozhatott volna az öregekkel, a falu, vagy a törzs vezetőjének akaratával szembeni döntést.⁷ Máshol a nemzetség, a falu, vagy a törzs vezetője nagyobb gyakorlati hatalommal rendelkezett, különösen az egykori nomádok között volt ez így, akik gyakorta harcoltak a rivális nemzetségekkel, törzsekkel, s a háborúskodás a főnökök hatalmának kiteljesedéséhez vezetett. A főnököket rendszerint az öregek tanácsa választotta, de ahhoz, hogy valakiből főnök lehessen sokféle és összetett követelményeknek kellett megfelelnie. A Szudánban, Ugandában, Tanzániában és Kenyában élő luóknál, akik a mai napig sokat megőriztek hagyományaikból, ezek a feltételek a következők:

1. gazdagnak vagy legalábbis vagyonosnak kell lennie
2. általános és nagy tiszteletnek kell örvendenie
3. nagylelkű embernek kell lennie
4. közismerten bátor és ügyes embernek kell lennie, aki képes például egy hadjárat megtervezésére és lebonyolítására
5. nem lehet törvénytelen gyermek
6. házasságban kell élnie
7. nem lehet földbérelő, „kliens”
8. a luók dominánsnak elismert nemzetségéhez, klánjához kell tartoznia
9. nyugodtnak és kimértnek kell lennie, bármiféle váratlan eseménnyel vagy csapással szemben és rendelkeznie kell a jó bíró képességeivel
10. legidősebb fiúnak kell lennie
11. nem lehet semmiféle testi hibája
12. nem lehet boszorkánysággal gyanúsítható
13. nem lehet házas nővér vagy a szüleihez visszaköltözött nő fia
14. nem lehet ingadozó, határozatlan jellemű
15. nem lehet olyan konfliktus kezdeményezője, amely emberhalállal végződött
16. vitás esetekben nem váltogathatja ítéletét
17. nem avatkozhat be semmilyen vitába, hogy annak okait ne ismerné
18. senkit nem ölhetett meg, hacsak nem háborúban
19. nem lehet anyja rokonsága által „unokaöcsnek” tekintett személy⁸

⁶ Achebe 1958 (1983), Appiah 1991, 30–36. old.

⁷ Baah 2000, 70. old.

⁸ A Dél-Szudánból évszázadok alatt a Viktória-tó irányába terjeszkedő luók egykor anyagi leszármazási rendszere roppant összetetté vált, sok esetben megmaradt az anyai

20. nem lehet egyetlen fiú, utolsó gyermek, vagy ikergyermek
 21. származása szerint és születése jogán luónak kell lennie⁹

Az európai gyarmatosítás, majd a függetlenség elnyerése utáni évtizedek csak részben, és legtöbb esetben nem előnyére változtatták meg a fent leírt, és az Afrika-szerre hasonló módon működő rendszert. A gyarmatosítók önkényesen váltottak le, neveztek ki falufőnököket, előljárókat, törzsfőnököket, királyoknak, emíreknek stb. nevezett helyi uralkodókat, s felettük létrehozták a gyarmati államokat, amelyek Fekete-Afrika túlnyomó részén nélkülözték a történelmi előzményeket. A gyarmati államok a minimális szolgáltatás és a maximális elsajátítás elvére épültek, így a kezdeti eufórikus modernizációs várakozások még az iskolázott afrikaiak roppant szűk csoportján belül is egyre inkább átadták helyüket az európaiak és intézményeik iránti szkepszisnek. Az „újra felfedezett ősi Afrika” büszkesége egyre inkább a hagyományos afrikai intézményekben kereste a maga igazodási pontjait. Már ekkor kialakult a tradicionális Afrika máig élő három dimenziója. Az első az, amely a gyarmatosítás előtt létezett, és amely valamiféle romlatlan, ideális állapotot jelent. A második az, amely a városokon kívül, a lakosság nagyobb, néha túlnyomó hányadának zártabb, a külső befolyástól csak alig érintett életmódját jelenti. S végül a harmadik az, amely az urbanizált környezetben élők gyorsan növekvő táborának az afrikai s ezen belül is a saját etnikai gyökerekhez, hagyományokhoz való ragaszkodását illeti. E dimenziókat a szellemek, az ősök tisztelete, a mai generációkkal együtt élő halottak kultusza kötik egybe.¹⁰

Az afrikai országok gyarmati sorból történt felszabadulása alapvető és gyors változásokat ígért az egyén és a társadalom viszonyában is. E várakozások azonban nem teljesültek. Az egyén számára, hacsak nem tartozott a gyarmati államokat megöröklő s azokat „afrikanizált” formában tovább működtető új elithez, az ún. „államosztályhoz”, amely egyes országokban mindössze néhány száz, máshol alig néhány ezer embert tett ki, pusztán szavakban nyertek kifejezést. Az új afrikai társadalmak nevében fellépő állam az egyén irányában az igazságtalan hatalom megosztás, illetve jövedelem elosztás megtestesítőjévé vált. Mivel a politikai hatalom egyben az erőforrások feletti teljes mértékű rendelkezést is jelentette, illetve a politikai hatalom akár ideiglenes, váltógazdálkodás jellegű átengedése a hatalmat addig gyakorlókat teljes anyagi romlásba taszíthatta volna, a szűk vezető elitek évtizedeken át monopolizálták a politikai s ezáltal mindenféle hatalmat.¹¹ Az elszaporodó erőszakos hatalomátvételek, puccsok legtöbbször magán az államosztályo-

nagybácsi egyfajta „páter” szerepe, ami természetesen az apa nemzetségének érdekei ellen hat, innen a tiltás.

⁹ Labal 1998, 220–221. old.

¹⁰ Murray 2003, 33–35. old.

¹¹ Balogh – Rostoványi – Búr – Anderle 2002, 334–337. old.

kon belüli őrsegváltást jelentették, megteremtve az „elit-recycling” fogalmát. Mindez nagymértékben hozzájárult Afrika utóbbi évtizedekben kibontakozó tragédiájához, a fejlődésben az összes többi kontinenssel szemben tapasztalható lemaradásához, de az egyén és az állam fokozódó elidegenedéséhez is.

A „fejlesztő állam” 1960-as, 1970-es években oly divatos és legtöbbször az afrikai szocializmust még a nyugati orientációjú országokban is zászlajára tűző koncepció látványos csődje, valamint a külső körülmények drasztikus rosszabbodása miatt a kontinens országaiban az állami szolgáltatások hatékonyságukat veszítették, akadozni kezdtek, majd sokhelyütt teljesen meg is szűntek, az infrastruktúra leépült. A külvilág irányában gyenge, de belül magukat erősnek mutatni kívánó államok „felpuhultak”. A hidegháborús szembenállás hozadékaként jelentkező külső támogatás csökkenésével, illetve teljes elmaradásával párhuzamosan sok országban felszínre törtek az addig elfojtott etnikai, vallási és egyéb konfliktusok. A nemzeti himnusz, a zászló, a futballválogatott stb. által megtestesített nemzeti kohézió meggyengült, az európai mintára, de az európaiktól gyökeresen eltérő módon felülről irányítottan megteremtteni kívánt nemzetállamiság mint fejlődési modell zátonyra futott.¹² Az egyén csak a szűkebb etnikai közösségében (amit korábban törzsi közösségként aposztrofáltak) számíthatott az általa nyújtott és kapott szolgáltatások – az anyagiaktól a spirituálisakig bezárólag – valamelyes egyensúlyára. Ennek fejében azonban még az egykori szakszervezeti aktivistának vagy a fizetetlen pedagógusnak is le kellett mondania teljességgel soha ki nem vívott egyéni autonómiájának maradványairól is.

E folyamat leírására született meg a „retribalizáció” vitatott fogalma. A családi–rokon kötelek tudniillik soha nem veszítették el jelentőségüket. Még Afrika olyan kapitalista orientációjú minta-országaiban, mint amilyenek Szenegál vagy Elefántcsontpart számított a közelmúltig, általánosan jellemző, hogy a sikeres vállalkozó vagy a jól kereső hivatalnok rokonsága akár nagyobb távolságról is hozzáköltözik, hogy osztozzék sikere feletti örömeiben, illetve annak gyümölcseiben.¹³ Ez szinte teljes mértékben lefékezi az egyéni mobilitást, béklyóba köti az érvényesülési törekvéseket, mert a talán csak rövid életű anyagi jólét hosszú távú kötelezettségeket vonhat maga után. Az ilyen kilátások elveszik a kiugrani képesek kedvét attól, hogy tehetségükkel és szorgalmukkal megalapozzák szűkebb családjuk jövőjét. A közösségi szolidaritásnak ezt a modern társadalom körülményeivel nehezen vagy egyáltalán nem összeegyeztethető formáját sokan hajlamosak Afrika legnagyobb bajai közé sorolni. E negatív szolidaritási spirál minden káros következménye ellenére sem jelent azonban feltétlenül zsákutcát, egyes elemei Afrika kulturális örökségének részeként akár tartósan is fennmaradhatnak. Az egyén és

¹² Herbst 2000, 99–103. old.

¹³ Mudimbe 1988, 95. old.

a társadalom viszonyában viszont ténylegesen létezik a múltnak olyan öröksége is, amely semmiképpen nem igazítható napjaink normáihoz. Ez a rabszolgaság.

Emberi jogok a gyakorlatban

Az újkori rabszolgaság intézménye szinte kizárólag az Afrikában vásárolt és az újvilágban eladott feketékre épült. Virágkora a 18. században volt, a francia forradalom, majd a liberális minta-országoknak számító Anglia nyomására először a kereskedelmet, majd magát a rabszolgaság intézményét tiltották be az amerikai kontinensen. Így már 1850 körül a legtöbb rabszolga újra Afrikában élt, az európai gyarmatosítás ideológiai alapját nem utolsó sorban az akkorra már arabok által monopolizált rabszolga-kereskedelem elleni harc szolgáltatta.

Az európaiak térnyerésével az 1880-as évektől a tömeges méretű rabszolgaság Afrikában is megszűnt, de nem tűnt el teljesen. A berendezkedő európaiak tudtával vagy anélkül folytatódtak az emberrablások, családtagok, főként gyermekek eladása, azoknak a fogságba vetése és munkára kényszerítése, akiket ártó szellemekkel fenntartott kapcsolatokkal vádoltak. Az amerikai kontinenstől eltérően ezért Afrika országaiban nem is lehet egyértelmű dátumokhoz kötni a rabszolgaság törvényen kívül helyezését.

A rabszolgaság rejtett formái jóval Afrika gyarmatosítása után is fennmaradtak. Etiópia csak az Olaszország elleni népszövetségi szankciók reményében számolta fel – a kontinensen utolsóként – a rabszolgaságot 1935-ben. A Szomáliából, Etiópiából és főleg Szudán déli részéből származó rabszolgák illegális útvonalai sohasem szűntek meg, Jemenen keresztül ma is főként az Arab-öböl országaiba irányulnak. E hagyományosnak mondható forgalom azonban eltörpül napjaink azon illegális afrikai rabszolga-kereskedelme mellett, ami a legszegényebb afrikai országokban a szülők által eladott vagy egyszerűen elrabolt gyerekekkel folyik. Az iparág forgalmát évi 200 ezer gyermekre becsülik, többségük Afrika mai Rabszolgapartjáról, Beninből, Maliból, Burkina Fasóból és Togóból származik, ahol átlagosan 15 dollárért veszik meg őket, és túlnyomó részüket a szomszédos gazdagabb országokban, mint például Nigériában és Gabonban 300 dollárért adják el, de bőven jut belőlük Nyugat-Európába és Észak-Amerikába is, ahol a feltételezések szerint tízezerrel dolgoznak házcselédekként vagy prostituáltakként.¹⁴

E kereskedelem részben a helyi kultúrákban is gyökerezik, néhány nyugat-afrikai nép körében szokás a gyerekeket a gazdagabb rokonokhoz küldeni, akik táplálják, öltöztetik és iskolázzák őket, cserébe azért, hogy a ház körül segítenek. A kilátástalan szegénység sokakat késztet e

¹⁴ Balogh András, in: Balogh – Rostoványi – Búr – Anderle 2002, 357–359. old.

hagyományok imitálására napjaink rabszolga-kereskedelmében. Az érintett országok hatóságai is e hagyományokra hivatkozva hunynak szemet e jelenség fölött.

Az egyén és a társadalom viszonyában újabb mélypontot jelentett az 1970-es, 1980-as évek fordulóján elkezdődő és lényegében napjainkig tartó általános krízishelyzet. Afrika volt az utóbbi 25 évben az egyetlen kontinens, amely szegényebbé vált, a világ minden technikai és technológiai előrehaladása ellenére. A Világbank adatai szerint a Szaharától délre fekvő Afrika egy főre jutó GDP-je 1980 és 2002 között 700 dollárról 450 dollárra csökkent. Így ma Afrika 700 millió lakosának fele mindössze napi 65 dollárcentből tengődik. Afrika fejlődésében még maguk az afrikaiak sem bíznak, 40 százalékra becsülik azt a részt, amit a kontinens vagyonából külföldi bankokba menekítettek.¹⁵

Az Afrika világgazdasági marginalizációjának következtében jelentkező válságot a Világbank, az IMF és más nemzetközi pénzügyi szervezetek a Latin-Amerikában is roppant áldozatokkal járó strukturális alkalmazkodási programmal akarták orvosolni. Ez az akkor még jól-rosszul funkcionáló állami szolgáltatások megszüntetését, illetve privatizációját jelentette. A később önkritikusan megszüntetett program a végletekig gyengítette az állami szerepvállalást. Ez jó néhány országban már pusztán az export megadóztatásában merült ki. Az 1980-as évek lejtmenete után a 1990-es évek elejére a belső konfliktusokkal terhelt afrikai országokban az állami struktúrák látványos gyengülését nem egy esetben azok teljes szétesése követte, mint pl. Szomáliában, Libériában, a ma újra Kongói Demokratikus Köztársaságnak hívott egykori Zairében, Sierra Leonében stb.¹⁶ Ott sem jobb a helyzet, ahol az állam látszólag megerősödve került ki egy akár évtizedekig húzódozó fegyveres konfliktusból. Angolában a központi kormány megnyerte a Jonas Savimbi gerillavezér ellen a portugál gyarmatosítók távozásakor kipattant háborút, ám akik ezután a nagy olajbevételekre alapozva a lakosság helyzetében drámai fordulatot vártak, elszámították magukat. Önmagában fontos ugyan, hogy elültek a harcok, sok menekült visszatérhetett szülőföldjére, újjáépítette kunyhóját, bevetette földjét, de állami támogatásban nem részesült. Az angolai gyerekek fele ma is alultáplált, de az országban legalább húsz ember vagyona haladja meg a 100 millió dollárt. A londoni Economist Intelligence Unit Angolának szentelt elemzése kiemeli, hogy a leggazdagabb hét személy közül hatan állami hivatalnokok, a hetedik frissen nyugdíjba vonult állami hivatalnok.¹⁷ 1997 és 2002 között az állami költségvetés négyötöde tűnt el kézen-közön. Az 1979 óta elnöklő dos Santos és kormányának tagjai „könyvelési hiá-

¹⁵ *The Economist*, London, Jan 15th 2004, Survey: Sub-Saharan Africa. First get the basics right.

¹⁶ Ayittey 1997, 399. old.

¹⁷ *The Economist*, London, Jan. 22nd 2004. The shameless rich and voiceless poor.

nyosságokra” hivatkoztak az eltűnt összegek kapcsán, ám az elemzők által vizsgált periódusban az országnak egyedül az olajból 17,8 milliárd dollár bevétele volt, ebből akár jobb könyvelőket is alkalmazhattak volna. Azon már meg sem lepődött senki, hogy a visszavonulását beharangozó elnök időközben „elfelejtett” lemondani.

A meggyengült, illetve leépült állami struktúrák helyére egy Afrikában eddig ismeretlen új struktúra, az ún. „warlordizmus” igyekezett befészkelni magát. Európában a 17. században, a harmincéves háború idején, Kínában pedig 1911 és 1949 között mutatkozik történelmi párhuzam, Afrikában azonban ez merőben új, a hagyományoknak ellentmondó jelenség. A hadurak világa Ugandától Libériáig számos országban évtizedekre meghatározó tényezőjévé vált az egyén és a társadalom viszonyának.¹⁸ A klánok rendszerével szemben a warlordizmus az egyes egyén számára nem kínált semmiféle ellenszolgáltatást az alávetésért cserébe, ez utóbbit nyers erőszakkal, illetve az azzal való fenyegetéssel érte-éri el. A hadurak a fennhatóságuk alatt álló terület erőforrásainak – bányák, ültetvények, piacképes fafajtákat rejtő erdők, egyéb természeti kincsek, illetve az illegálisan szerezhető jövedelmek, mint a kábítószer termelése és kereskedelme – monopolizálására törekszenek, létezésük feltétele, hogy mindenki mást ezekből a jövedelmekből kiszorítsanak. Ez magyarázza rendkívül kegyetlen és erőszakos módszereiket.

Különösen szemléletesen bontakozott ki a hadurak világa a Mobutu-rezsim bukása utáni Kongói Demokratikus Köztársaságban. Már maga Mobutu is dollár milliárdokat síbolt ki az országból, politikai ellenfeleire pedig évtizedekig a fizikai megsemmisítés vagy az országból történő menekülés várt. A diktátor halála után azonban elszabadult a pokol. Az általános anarchiában az áldozatok számát 1998 óta legalább 3 millióra becsülik.¹⁹ A zavarosban halászó hadurak egyenként akár több magyarországi terület felett váltak élet-halál urává, ám még így is elegendő tér maradt, hogy az összes szomszéd állam saját megszállási zónát alakítson ki magának. Az Albright volt amerikai külügyminiszter által Afrika első világháborújának nevezett konfliktusba a kontinens lényegében minden állama belekeveredett. A sem földrajzilag, sem etnikailag nem érintett Zimbabwe is küldött csapatokat, amelynek parancsnokai valódi hadurakként viselkednek, ők a gyémántlelőhelyekre tették rá a kezüket, míg mások a rézre, a molibdénre vagy éppen a mobiltelefonokhoz nélkülözhetetlen koltánra „specializálódtak”. Mialatt a zimbabwei tiszték a gyémántcsempészésből meggazdagodtak, saját országukban a gyermekhalandóság megkétszereződött.²⁰

A konfliktusokban Afrika-szerte előszeretettel vetnek be 10 évesnél alig idősebb gyerek-katonákat, akik már éppen elbírják a modern, tehát

¹⁸ Ellis 2003, 29–43. old.

¹⁹ <http://www.csmonitor.com/2004/0102/p07s01-woaf.html>.

²⁰ *The New York Times*, February 4, 2004.

könnyű automata fegyvereket, de még nem alakultak ki bennük gátlások, vagy ezek a gátlások még rövid úton kiküszöbölhetőek. A fiúk és a lányok felnőtté válását jelentő hagyományos iniciáció így átadja helyét egy eddig ismeretlen beavatási formának.²¹ Az először egymáson kipróbáltatott gyilkolás, az erőszak minden elképzelhető formái a tabukat áthágva, az ősök szellemét megcsúfolva, az öregek tekintélyét romba döntve alapjaiból forgatják ki az afrikai társadalmakat. Az általános felfogás szerint az elhalt ősök ugyanolyan lények, mint az élők, csak sokkal gyengébbek, ám jóindulatukat folytonos áldozatokkal és adományokkal kell biztosítani, különben ártó szellemekké változnak. A menopauzát elért asszonyok megerőszkolása szintén rontást hoz. Az idősek és az ősök szellemének meggyalázása olyan változások előidézői a kontinensen, amelyek messze túlmutatnak e tizenéves korosztályok társadalomba történő visszaintegrálásának kétségtelenül nehéz és még megoldandó feladatán.

Egyedül a kis, mindössze 3 milliós Libériában a már másfél évtizede dúló, hol fellángoló, hol senki által be nem tartott tűzszünetekkel tarkított polgárháborúban (amit a helyi lakosok első, második és harmadik világháborúnak neveznek) gyermekek tízezreit sorozták be, képezték ki harcra, ölésre, rablásra és erőszakra. A legkisebbeket előszeretettel használják kémkedésre, de az egymással szemben álló legkülönbözőbb csoportok, beleértve a mindenkori központi kormányok hadseregét is, nem riadtak vissza „éles” helyzetekben való bevetésüktől sem. Az ENSZ Libériával foglalkozó szakosított szervezeteinek munkatársai 2003 szeptemberében 15 ezer főre becsülték az adott hónapban az ország tűzkeresztségen már átesett „gyerekkatonáinak” létszámát.²²

A nemzetközi jog tiltja a gyermekek (azaz a 18 év alattiak) fegyveres konfliktusokban való bevetését, mégis Afrika válságzócaiban nem ritka a 8–9 éves gyermekek verbuválása sem. Többségüket kényszerítik, gyakorta a fizikai és lelki terrort együttesen alkalmazva. Katonának állásukkal nem csupán saját, de gyakran egész családjuk életét menthetik meg, anyjuk, nővérük, húguk megerőszkolását kerülhetik el. Szomorú tény azonban, hogy sok gyermek önként csatlakozik a fegyveres bandákhoz, a hadseregekhez, vagy a mára lényegében ideológiájukat vesztett „felszabadító mozgalmakhoz”. Mivel Földünkön minden második menekült az afrikai kontinensen él, a menekülttáborok embertelen és kilátástalan körülményei bő utánpótlásról gondoskodnak.

A „gyerekkatonák” problémája messze túlnő az afrikai válságövezeteken, menekültként, önkéntes és kényszerű migránsként, kábítószerkereskedőként, gyémántcsempészként messze vidékekre is elkerülnek, s

²¹ Nantet 1999, 147–148. old.

²² Az ENSZ Gyermekjogi konvenciójának értelmében mindenki, aki még nem töltötte be 18. életévét gyermeknek, tehát „gyerekkatonának” számít. Forrás: <http://www.irinnews.org>. (retrieved September 26, 2003).

így szinte minden afrikai kormánynak foglalkoznia kell ezzel a ketyegő társadalmi bombával. Az ENSZ Emberjogi Bizottsága 2003-ban először hozott határozatot az afrikai „gyerekkatonák”, valamint a kényszer-munkára és szexrabszolgaságra elhurcoltak ügyében. Erre azért kellett sort keríteni, mert éppen az utóbbi egy év folyamán sok országban, így Ugandában, Kongóban, Burundiban, Angolában és máshol, drámai növekedésnek indult az erőszaknak ez a máshol szinte ismeretlen iparága.²³ Ma még jószérivel megjósolhatatlan mi lesz ennek az elveszett generációnak a sorsa, vajon nem az ő problémáik kezelése jelenti-e azt a kritikus tömeget, amely a válság által kikényszerített civil önszerveződések mellett megváltoztathatják az egyén és a társadalom viszonyát Afrikában, egy életörömet kisugárzó kontinens képéhez hozzátevé az emberi életet és méltóságot valódi értékén mérő és tisztelő kontinens képét.

Az utóbbi években pozitív jelekből sincs hiány. Afrika s egyben a világ legrégebbi polgárháborújában, Dél-Szudánban a megegyezés karnyújtásnyira került. (Igaz, az ország nyugati felén viszont újabb fegyveres konfliktus kezdődött, a bombázások és az arab miliciák elől menekülők első hulláma már el is érte Csádot.) A külvilág végre aktívabban vállal részt a kontinens válságának kezelésében. Mindegy, hogy az 1994-es ruandai népirtás során tanúsított passzivitás miatti rossz lelkiismeret, a káoszba süllyedő kontinens terrorista-melegággá válása miatti félelem, vagy pusztán csak gazdasági érdek áll a háttérben. Az Egyesült Államok a szomáliai fiaskó utáni passzivitása átadta helyét a diplomáciai intervencionizmusnak. Sierra Leonéba brit, Elefántcsontpartra francia, Burundiba dél-afrikai csapatok érkeztek, hogy fegyverrel szerezzenek érvényt a sokszor megkötött, de soha be nem tartott tűzszüneteknek. Az ENSZ máris 30 ezer békefenntartóval van jelen a kontinensen, míg a világ összes többi tűzfészkeire 12 ezer kéksisakos jut. Hamarosan a libériai válik a világszervezet legnagyobb ilyen missziójává. A ruandai mintájára s az ENSZ segítségével létrehozott törvényszék kérte Nigériától a háborús bűnökkel vádolt libériai ex-elnök, Charles Taylor kiadatását. Az USA 2 millió dollárt ajánlott fel a volt diktátor bíróság elé állításához.²⁴

Az Afrikai Egységszervezet örökébe lépett Afrikai Unió (AU) 2002-es csúcskonferenciáján az állam- és kormányfők az emberi jogok érvényesítésének politikáját hirdették meg, felismerve hogy Afrika népeinek jóléte függ ettől. Ugyancsak ilyen pozitív fejleményként értékelhető a dél-afrikai „Igazság és megbékélés bizottság” (Truth and Reconciliation Commission, TRC) sikeres működése 1996 februárjától 2003 márciusi megszűnéséig, amely nem csupán az apartheid rendszer 1960 és 1994

²³Human Rights Watch: *Abduction of Children in Africa*, Briefing to the 60th Session of the UN Commission on Human Rights, New York, January 29, 2004.

²⁴<http://www.csmonitor.com/2004/0102/p07s01-woaf.html>.

között elkövetett bűneit állította pellengérré, de fényt derített a jelenleg hatalmon lévő párt, az Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC), a vele szövetséges kwaZulu-natali Inkhatha Szabadság Párt (IFP) vagy az egykor az ANC-ből kivált radikális fekete Pánafrikai Kongresszus (PAC) otthoni és külföldi kiképzőtáboraiiban gyakori kényszertoborzásokra, megfélemlítési kampányaira, erőszakba torkolló akcióira is. A „bűn ne maradjon büntetlenül” elvének ideiglenes felfüggesztése által a politikailag motivált cselekmények önkéntes bevallói felmentést nyerhettek a Desmond Tutu Nobel-békedíjas érsek által vezetett bizottságtól. A bizottság tevékenysége Dél-Afrikában valóságos társadalmi katarzist eredményezett.²⁵ Ebbe a sorba tartozik a legmagasabb politikai babérokra pályázó Vinnie Mandela, Nelson Mandela egykori feleségének a dél-afrikai rendszerváltást követő másodszori elítélése is saját futballcsapatának álcázott testőrei körében viselt dolgai miatt.²⁶

A Tutu-féle bizottság feladata volt az is, hogy állítsa össze az apartheid korszak áldozatainak listáját is. 22 ezer névből álló lista került a dél-afrikai kormány elé. A kormányt sok kritika érte otthon és külföldön is, hogy egy jelentéktelen előleg kifizetése után a bizottság által javasolt szerény jóvátételt elszabotálja. Végül 2003 áprilisában jelentette be Thabo Mbeki államfő, hogy mindenki, aki a TRC listáján szerepel egyszeri, 3750 USA dollárnak megfelelő kártérítést kap. Egy hónappal később Mbeki 33 olyan személyt részesített amnesztiában, akiknek az Igazság és Megbékélés Bizottság meghallgatásuk után nem adott felmentést, hivatalos bíróság elé került ügyük, ahol elítélték őket. Mivel a kegyelmet kapók szinte kizárólag az ANC és a PAC soraiból kerültek ki, a többi párt élénk lobbizásba kezdett, hogy saját híveiket is amnesztiában részesítsék. Mbeki ugyanakkor kizárta annak a lehetőségét, hogy a dél-afrikai kormány a hazai és nemzetközi vállalatokat jóvátétel fizetésére kényszerítse.

Ennek nyomán az apartheid áldozatait képviselő ügyvédek az Egyesült Államokban nyújtottak be keresetet amerikai, svájci és német nagybankok, valamint az IBM ellen, arra hivatkozva, hogy kölcsöneik és befektetések 1985 és 1993 között segítettek az akkori dél-afrikai rezsimet az ENSZ-szankciók kijátszásában. A kereset dollármilliárdos kártérítésről szól, a betérjesztők azonban váltig hangoztatják, hogy nem meggazdagodni akarnak, csupán igazságot szolgáltatni.²⁷

Ugyancsak New-York-i bíróságnál adtak be keresetet a namíbiai hererók törzsi vezetői a népük ellen a német gyarmatosítók által 1904 és 1907 között elkövetett népirtás miatt. Először a volt Német Dél-Nyugat-Afrikában tevékenykedő cégek mai jogutódjait hívták perbe, összesen két milliárd dollár kártérítést követelve tőlük. A keresetet 2001-ben

²⁵ Welsh 2000, 520. old.

²⁶ Woollacott 1997.

²⁷ *Amnesty International – Human Rights Watch Briefing Paper*, February 12, 2003.

visszavonták, és új keretet nyújtottak be, ezúttal már a Német Szövetségi Köztársaság ellen, és a kártérítési összeget megduplázták. Namíbia hivatalosan nem támogatja a per kezdeményezőit, de Németországhoz fűződő viszonyát ez igen megterheli. Időről-időre felröppennek a hírek a rabszolga-kereskedelem miatti kárpótlás ügyében indítandó grandiózus perről is, ez azonban még a két fenti ügynél is bizonytalanabb lábakon állna.

Afrika jelenlegi diktátorai és hadurai számára a ruandai népiirtás felelőseinek megbüntetésére az ENSZ által 1995-ben létrehozott nemzetközi törvényszék tevékenysége bírhat leginkább elrettentő erővel. A gyenge ruandai intézmények büntetlenséget ígértek még ebben a második világháború óta példátlan esetben is, ahol mindössze száz nap leforgása alatt legalább félmillió, más becslések szerint 800 ezer, sőt, akár egymillió áldozatot követelt az ország többségi népcsoportjából verbuválódott hutu milíciák nekivadult vérengzése. A nemzetközi törvényszék létrehozásával párhuzamosan kimondatott az az elv, hogy nem az intézmények, hanem az azokat irányító egyes személyek felelősek a borzalmakért. Afrikában első esetben fordult elő, hogy a politikai osztály tagjait, a legmagasabb tisztségeket viselő személyeket is bíróság elé állították, így az 1994-es ruandai átmeneti kormány miniszterelnökét, Jean Kambandát, valamint kormányának 14 miniszterét, katonai, közigazgatási, egyházi vezetőket, befolyásos üzletembereket, újságírókat, mindenkit, akit felelősség terhelt az erőszak elszabadulásáért. Az eljárás során a bíróság az Afrikában addig ismeretlen tanúvédelem intézményét is meghonosította. Ezzel azonban csupán a vérengzések résztvevőinek 100 ezerre becsült táborából mindössze néhány tucat, jobb esetben néhány száz főkolompot sikerülhet felelősségre vonni. A ruandai bíróságoknak évszázadokra lett volna szükségük, hogy minden ügygel megbirkózzanak.

A megoldást ebben az esetben is egy hagyományos intézmény, a „gacaca” (gachacha) kínálta, amellyel az ország megbékélésre törekvő új vezetése élt. A „gacaca-bíróságok” a helyi közösségek jogban járatlan tagjaiból verbuválódnak, akik a közösség tagjaival szemben erőszakot elkövetőket idézik maguk elé, s azok bűnük megbánásával feloldozást nyerhetnek az érintett közösségtől. E rendhagyó és sajátságos mediáció igen eredményesnek bizonyul, hiszen maguk az áldozatok (legalábbis a túlélők) is sok gyötrő lelki tehertől szabadulhatnak meg általa. A „gacaca-bíróságok” szűrőin fennakadó főbűnösök felett a hivatalos bíróságoknak kell ítélniük. A pozitív ruandai tapasztalatoknak máris nagy nemzetközi visszhangja van, a közösségi bíraskodást, illetve a nemzetközi törvényszék tevékenységét sokan szeretnék több más afrikai országra, sőt, a kontinensen kívülre is kiterjeszteni, Perutól Kelet-Timorig.

Afrika számára azonban még roppant hosszú az út, míg az egyén és a társadalom viszonyában is sikerül követendő állapotokat kialakítani. A fejlődés nem egyenes ívű, vannak és bizonyára a jövőben is lesznek

visszalépések, elsősorban olyan esetekben, ahol a hatalmat birtoklók saját érdekükben próbálják meg a hagyományokat manipulálni. Így tesznek ma Mugabe Zimbabwejében, ahol a feleségeknek újból engedélyt kell kérniük férjeiktől, ha el akarnak utazni, például, hogy szüleiket meglátogassák. 2002-es statisztikai adatok szerint Afrikában 24 millió iskolás korban lévő leány egyáltalán nem járt iskolába. Számuk az 1990-es adatokhoz képest 4 milliós növekedést mutat, míg a fiúk mutatói valamelyest javultak. Ezáltal Afrika az egyetlen kontinens, ahol az oktatásban a nemek közötti különbségek az utóbbi évtizedben sem csökkentek, hanem nőttek. Az emberiség nyolcada él Afrikában, de az oktatásra fordított kiadások terén Afrikára mindössze egy százalék jut, így érthető, hogy a lányok helyzete miért különösen hátrányos ezen a téren is.²⁸ A szélsőségesen patriarchális viszonyok az iskolán túl az ember egész életét meghatározzák. A mai afrikai valóságot jellemzi egy, a közelmúltban Ugandában kipattant botrány: az ország, sőt a kontinens első államfő-helyettese (női államelnököt mindeközéig hiába is keresnénk Afrikában) posztját feladva egy amerikai elit egyetem jogi karára menekült oktatónak, mivel saját hazájában a közvélemény nehezen tűrte azt, hogy férje ellen válókeresetet nyújtott be. A jogtudós politikusszorong indoka a válóperre az volt, hogy férje mellett, hogy más asszonynak nemzett gyermekeket, őt otthon rendszeresen verte.²⁹ A negatív szenzációra rástartoló média ez estben akár jó szolgálatot is tehet, ráirányítva a figyelmet az egyén és az afrikai társadalom viszonyának legalapvetőbb ellentmondásaira.

A régi és az új sajtóságos afrikai dichotómiája a férfitársadalmon belül is kitapinthatóan jelen van. A fentebb említett változások, amelyeket az átmenet kínjai között sokan a dolgok széteséseként éltek meg, nem álltak meg a szűkebb család küszöbén, azt is felforgatták. Egész Fekete-Afrikára jellemző volt az elsőszülött fiúk privilegizált helyzete, az egyfajta afrikai primogenitura. Egy antropológus alig két évtizede a következő interjút készítette:

„Számunkra, afrikaiak számára az első fiúgyermek különösen fontos. Elsőszülött fiúként bizonyos előjogaid vannak. Téged szolgálnak ki elsőként étellel. Bevonnak a családi ügyek megtárgyalásába. Mint a legidősebb fiúnak közvetlen kapcsolatot van apáddal és máris úgy kezelnek, mint jövőd családfeje... Te öröklöd az apád személyes javait és a családi relikviákat. A marhák nagyobbik hányada – ha ugyan nem az összes – a tiéd lesz. S ha apád fontosnak tartotta taníttatásodat, vagy ha te magad annak tartottad, természetes, hogy elsőszülött fiúként te mehettél tanulni. De már fiatal korodban kötelezettségeid is voltak. Örökségedből másoknak is kellett juttatnod. Senki sem éhezhetett, szükségét nem szenvedhetett. Apáddal együtt kellett gondoskodnod a többi testvéredről. Felelős voltál nevelésükért, kiegyensúlyozott életükért. Gondoskodnod kellett

²⁸ [Http://www.allAfrica.com](http://www.allAfrica.com).

²⁹ [Http://www.csmonitor.com/2003/1226/p01s04-woaf.html](http://www.csmonitor.com/2003/1226/p01s04-woaf.html).

taníttatásukról, fiatalabb fivérid helyett a lobolát (menyasszonyváltás) neked kellett kifizetned, jó férjet kellett találnod a lánytestvéridnek, s általában mindenkiről gondoskodnod kellett. Ennek még most is így kellene lennie.”³⁰

Ez azonban ma még sokkal kevésbé van így, mint volt az interjú készítésekor. A változások szembeszökőek. Az idősebb fiútestvérek ma már nem képesek annak a patriarchális szerepnek megfelelni, amit a hagyományok elvárnának tőlük, hiszen ez teljes anyagi romlásba taszítaná őket. Mivel a családtagokról nem tudnak a fentiek szerint gondoskodni, így a családon belüli hierarchiában és az öröklés rendjében is alapvető változások álltak be. A fivérek, de újabban a lánytestvérek is részesednek az örökségből.³¹ Kiszabadulnak a hagyományok által meghatározott kötöttségekből, maguk választhatnak hivatást, házastársat, lakóhelyet, életstílust. Az öröklési rend megváltozása önmaga jelentőségén túlmutató, fontos lépés az egyén autonómiájának létrejöttéhez. Ugyanakkor viszont Afrika legtöbb országában ha az ember személyi igazolványt, útlevelet, vagy jogosítványt akar váltani, az erre a célra rendszeresített kérdőíveken még ma is kötelezően nyilatkoznia kell törzsi hovatartozásával kapcsolatban. A kontinens milliárd gondjai között kétség kívül nem ez a legfontosabb, de a két példa egymás mellett jól érzékelteti Afrika mai viszonyait.

(2004)

Bibliográfia

ACHEBE Chinua

1958 *Things Fall Apart* (magyarul: *Széthulló világ*, 1983).

APPLAH, Athony Kwame et al.

1991 Interview with Chinua Achebe, in: Simon Gikandi szerk.: *Reading Chinua Achebe: Language and Ideology in Fiction*, Nairobi, Heinemann, 30–36. old.

AYITTEY, George B. N.

1997 *Africa in Chaos*, Paris, St. Martins.

BAAH Richard Amoako

2000 Human Rights in Africa in: *The Conflict of Implementation*, Lanham, MD, University of America.

BALOGH András – ROSTOVÁNYI Zsolt – BÚR Gábor – ANDERLE Ádám

2002 *Nemzet és nacionalizmus*, Budapest, Korona.

³⁰ Brandel-Syrier 1980, 5–6. old.

³¹ A föld jóval több, mint 90 százaléka így is a férfiak kezén van Afrika szerte, ahol a mezőgazdasági munkák java részét, néhol az összes földműves munkát a nők végzik.

- BRANDEL-SYRIER, Mia
 1980 *First-borns and younger sons: culture change and sibling relations*, Pretoria (Occasional papers of the Africa Institute of South Africa, No. 48.)
- ELLIS Stephen
 2003 The Old Roots of Africa's New Wars, *Internationale Politik und Gesellschaft* (Frankfurt), 2003, 2, 29–43. old.
- HERBST, Jeffrey
 2000 *States and Power in Africa. Comparative Lessons in Authority and Control*, Princeton, Princeton University Press.
- KOSSODO, Blandela Lee
 1978 *Die Frau in Afrika. Zwischen Tradition und Befreiung*, München, List Verlag.
- LABAL, Alex Otim
 1998 Néhány szó a luo kultúráról, *Africana Hungarica*, 1, 2, 220–221. old.
- MUDIMBE, Valentin Yves
 1988 *The Invention of Africa. Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge*, Bloomington – Indianapolis, Indiana University Press.
- MURRAY, Jocelyn
 2003 *Az afrikai világ atlasza*, Budapest, Helikon, 33–35. old.
- N. N.
 2003 *Amnesty International – Human Rights Watch Briefing Paper*, February 12, 2003.
- N. N.
 2004 (Survey: Sub-Saharan Africa. First get the basics right), *The Economist*, London, Jan 15th, 2004.
- N. N.
 2004 (The shameless rich and voiceless poor), *The Economist*, London, Jan. 22nd 2004.
- N. N.
 2004 *Human Rights Watch: Abduction of Children in Africa*, Briefing to the 60th Session of the UN Commission on Human Rights, New York, January 29, 2004.
- N. N.
 2004 (A gyémántcsempészetről), *The New York Times*, February 4, 2004.
- NANTET Bernard
 1999 *Dictionnaire d'histoire et civilisations africaines*, Paris, Larousse, 147–148. old.
- WELSH Frank
 2000 *A History of South Africa*, London, Harper Collins.
- WOOLLACOTT Martin
 1997 Tragedy of Strength Turned to Weakness, *Guardian Weekly*, London, December, 14. 1997.

elektronikus források

A gyermekkatonaságról

<http://www.irinnews.org>. (retrieved September 26. 2003).

A lányok hátrányos helyzetéről

<http://www.allAfrica.com>

A Mobutu-rezsimről

<http://www.csmonitor.com/2004/0102/p07s01-woaf.html>

Az asszonyok bántalmazásáról

<http://www.csmonitor.com/2003/1226/p01s04-woaf.html>

Charles Taylor libériai ex-elnök kiadatásáról

<http://www.csmonitor.com/2004/0102/p07s01-woaf.html>